

KEELDKÕNE VORMIDEST¹

MATI ERELT

Annotatsioon. Käskiva ja möönva kõneviisi eitusverb *ära* on kõnekeeles muutumas eitava verbivormi põhiliseks grammatilisi tunnuseid kandvaks elemendiks. Sellele osutab põhiverbi tunnusteta vormi kasutus käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöördes, eriti indikatiivikujulise imperatiivi puhul (*ärme tee*), kuid mõnevõrra juba ka *gem-* ~ *kem-*imperatiivi puhul (*ärgem unusta*), samuti eitusverbi ühildumine imperatiivi ja jussiivi impersonaali olevikus (*ärdagu tehtagu*) ning eitava lihtmineviku kujunemine jussiivis (*ärnud teinud*).

Võtmesõnad: imperatiiv, jussiiv, eitav kõne

Imperatiivist ja jussiivist ning nende aegadest

Käskiva kõneviisi ja sellest vaid mõnikümmend aastat tagasi eraldatud ning Tiit-Rein Viitso (1976) poolt mõõnvaks kõneviisiks ehk jussiiviks ristitud kõneviisi vormid pakuvad tänaseni arutelu- ja vaidlusvõimalusi. Üheks probleemiks on olnud, kas jussiivse *gu-* ~ *ku-*paradigma (*ma/sa/ta/me/te/nad tehku; tehtagu*) eraldamine imperatiivist tähendab seda, et imperatiivile jääb alles ainult 1. ja 2. pööre (*sa tee, me tehkem, te tehke*) või on siiski imperatiivilgi 3. pööre (*ta/nad tehku*). EKG autorid (sh siin- kirjutaja) otsustasid esimese lahenduse kasuks. Põhjus oli selles, et jussiivi olemuslikuks jooneks peeti käsu vahendatust, kusjuures ei tehtud vahet, kas kõneleja vahendab kõnesituatsiooniväliselt isikult saadud käsku (*Ema ütles, et Jaan viigu laps lasteaeda*) või kuulaja vahendab kõneleja käsu kolmandale isikule (*Jaan viigu laps lasteaeda*). Hiljem (Erelt 2002) olen olnud seda meelt, et kõnelejast lähtuva käsu väljendamine on ikkagi imperatiivsus ka siis, kui ta on suunatud kolmandale (kõnesituatsioonivälisele) isikule. Jussiivi kõigi kolme pöörde ühisteks tähendusteks on aga vajadus või soov ehk optatiivsus (*Tulgu juba ükskord kevad!*) (vt ka Roos 1982), mõõndus ehk kontsessiivsus (*Vaielgu poliitikud pealegi, see on nende*

¹ Uurimistööd on rahastanud SFO180084s08 ja ETFi grant 8595.

amet) või kõnesituatsiooniväliselt käsuallikalt lähtuva käsu vahendamine ehk evidentsiaalsus (*Ema ütles, et pangu ma midagi soojemat selga, sest täna on külm tuul*). Imperatiivile jääb niisiis 3. pööre alles (*Ütle Jaanile, et viigu laps lasteaeda*).

Teine probleem on olnud imperatiivi ja jussiivi mineviku ajad. Varasemas grammatikas (nt Valgma, Rimmel 1968: 119), kus jussiivi omaette kõneviisina ei olnud, väideti imperatiivil olevat ainult üks minevikuaeg – täisminevik (*olgu teinud, olgu tehtud*), nt *Olgu see töö teil homseks tehtud*. Vahel lisati, et mõnikord ei ole sellel täisminevikul käskivat tähendust, vaid see väljendab mõõndust, nt *Olgu see töö tehtud kui kiiresti tahes, ikkagi on ta hea* (Valgma, Rimmel 1968: 119). EKG tõstis imperatiivi täismineviku tervikuna jussiivi alla, väites, et käsu tähenduse korral kasutatakse impersonaali mineviku partitsiipi ning selline täisminevik tõlgendub tuleviku perfektina (*Olgu see töö teil homseks tehtud*), mõõnva tähenduse korral aga võib partitsiip olla ka personaalne ja liitvorm tõlgendub tavalise perfektina (*Olgu ta pealegi oodanud siin juba tundide viisi, mina ei saa teda kuidagi aidata*) (EKG I 1995: 83).

Jussiivi eespool esitatud käsitlus, mis peab mitteevidentsiaalse käsu väljendamist imperatiivsuseks, määrab mõõnva täismineviku samuti jussiivi vormiks, aga käsitleb konstruktsioone nagu *Olgu see töö teil homseks tehtud* imperatiivisena. Kuid siiski mitte imperatiivi täisminevikuna, vaid nn seisundipassiivina ehk passiivse retrospektiivina (vt lähemalt Erelt 2009), mida Henno Rajandi (1968; trükkis ilmunud 1999) on nimetanud ka passiivseks adjektivisatsiooniks. Partitsiip toimib neis konstruktsioonides predikatiivina, mitte verbi liitvormi osana (*Olgu see töö teil homseks tehtud (~ valmis) ja plats puhas*). Tegelikult on olemas ka *nud*-partitsiibiga aktiivne retrospektiiv (aktiivne adjektivisatsioon), nt *Olgu ta siit homseks läinud*. Niisuguse käsitluse kohaselt on imperatiivil ainult oleviku vormid, täisminevik jääb üksnes jussiivile, kusjuures see esineb vaid mõõnva tähenduse korral.

Täisminevik ei ole siiski ainus jussiivi minevikuaeg. Praeguseks on üldiselt aktsepteeritud, et jussiivil on ka lihtminevik ehk preteeritum, mis on mineviku partitsiibi kujuline (*teinud/tehtud*), nt *Õelnud siis kohe, et sa tulla ei saa. Eks mindud siis õigel ajal magama*. Sellistele vormidele juhtis esimest korda tähelepanu Andrus Saareste (1952: 37), seejärel Fanny de Sivers (1969: 76–77) ning Julius Mägiste (1976), kes käsitlesid neid kui imperatiivi minevikuvorme. Lisaargumendina mineviku partitsiibi impe-

ratiivina tõlgendamise kasuks esitasid nad asjaolu, et *minema*-verbi puhul on kõnealune vorm *minnud*, mitte *läinud*, st moodustatud *mine*-tüvest nagu imperatiivi puhul tavaline (vrd *mine*, *minge*, *mingu*), nt „(eks) viinud ometi ära!”, „sõõnud ometi enne, siis *minnud!*”. 1989. ja 1996. aastal arendas teemat edasi Karl Pajusalu, kes Karksi murraku vastavaid vorme analüüsid nimetaski neid jussiivi preteeritumi vormideks, märkides seejuures, et tegu on deontilist modaalsust, mitte käsu vahendamist väljendava jussiiviga. Liena Muižniece, Helle Metslang ja Karl Pajusalu (Muižniece jt 1999: 147–148) arvavad neid minevikuvorme esinevat ka väljaspool jussiivi (jussiivi kui kõneviisi teistsuguse tõlgendamise tõttu), Mati Erelt (2002: 115–116) aga koondab need vormid taas optatiivselt mõtestuva jussiivi lihtmineviku vormideks, seejuures nii personaali (*teinud*) kui ka impersonaali (*tehtud*) vormideks. Sellisena on jussiivi preteeritum praeguseks jõudnud ka grammatikate vormitabeleisse (EKK 2007; Erelt 2013).

Siinse kirjutise põhiteemaks on aga hoopis kolmas probleem – imperatiivi ja jussiivi eitava kõne ehk keeldkõne vormistik, mis pakub huvi selles viimasel ajal toimuvate muutuste poolest.

Nihked imperatiivi mitmuse 1. pöördes

Imperatiivi mitmuse 1. pöördes on teatavasti juba ammu toimunud vormiline ja sisuline kahestumine: *gem-* ~ *kem*-tunnuseline imperatiiv (*õppigem*, *tehkem*) on muutunud oraatoriimperatiiviks, tavalist pragmaatiliselt markeerimata käsku aga antakse edasi indikatiivi tunnuse abil (*õpime*, *teeme*). Indikatiivi mitmuse 1. pöörde oleviku- (või tuleviku-) vormi kasutamine imperatiivi mitmuse 1. pöörde vormina pole midagi ebatavalist. Seda esineb väga paljudes teisteski keeltes (vt nt Hrakovski 1992; Bybee jt 1994: 240), sealhulgas eesti keele kontaktkeeltes saksa ja vene keeles, nt *Setzen wir uns!*, *Posidim!* Viimaste mõju võib olla olnud muutust võimendanud asjaoluks. Keelesisesi on selle funktsiooninihke dünaamikat üritanud seletada Mati Erelt ja Helle Metslang (2004).

Eitavas kõnes on pilt segasem kui jaatavas. Peale vormide *ärgem tehkem* (1) ja *ärme teeme* (2) kasutatakse vähesel määral veel vorme, kus eitusverb on indikatiivikujuline, põhiverb aga *gem-* ~ *kem*-tunnuseline (*ärme tehkem*) (3), samuti vorme, kus vahekord on vastupidine (*ärgem teeme*) (4), mis näitab, et tava- ja oraatoriimperatiivi eristus pole ikkagi veel päris lõpuni välja kujunenud.

- (1) **Ärgem laskem** vaenuõhutajatel end tülli ajada. [a, 2007] **Ärgem** neid kohti **nimetagem**, siivutu jõuab alati olla. [i]²
- (2) **Ärme riputame** rootslastele ja soomlastele tiibu selga. [a, 1999] **Ärme oleme** liiga kannatamatud noore inimesega. [i]
- (3) Ja **ärme unustagem** Loomingu Raamatukogu tegijaid, eesotsas Otto Sammaga, kes kasutasid valgustamiseks igat õhuauku. [a, 2001] **Ärme olgem** valitsuse taolised, kus ei väärtustata isegi inimest, kui muidugi valimised välja jätta! [n, 2012] Aga **ärme tehkem** välja. [n, 2007]
- (4) Vrakkide otsimine on romantilisem, aga **ärgem** oma ajalugu **unustame!** [a,] Olgem rahulikud ja **ärgem lähme** isiklikuks. [n, 2005]

Indikatiivikujulises eitavas imperatiivis ilmneb eriti tugevasti tendents kasutada põhiverbi ilma pöördemarkeriteta konnegatiivina ning jätta isiku ja arvu väljendamine üksnes eitusverbi hooleks (*ärme teeme* → *ärme tee*). See tendents on praeguseks väljunud kõnekeele raamidest ja selliseid pöördelõputa vorme kohtab sageli ka toimetatud kirjalikes tekstides (5).

- (5) **Ärme keela** oma lapsele kallistust, kui ta seda vajab. [a, 2007] **Ärme lähe** veel tuppa, siin on nii mõnus. [n, 2008] Ja **ärme** jumala pärast **loo** sootunnustest lähtuvaid seadusi. [a, 1998] **Ärme rutta** sündmustest ette. [i]

Sama võib juhtuda ka siis, kui eitusverb on *ärgem*-vormis (*ärgem teeme* → *ärgem tee*) (6).

- (6) **Ärgem unusta** ka seda, kust jõulud üldse tulid. [n, 2011] Ja **ärgem unusta** teistki väikest kavalust. [a, 2008] **Ärgem hakka** jälle seda vaidlust üles keerutama. [n, 2006] **Ärgem lähe** temast välja! [n, 2006]

Lisaks esineb juhtumeid, kus *ärgem* seostub imperatiivi mitmuse 2. pöörde vormiga (7).

- (7) **Ärgem küsige**: mida saab riik Teie heaks teha?, vaid küsigem: mida saan mina riigi heaks teha? [a, 2013] **Ärgem olge** masinalõhkujad ja käigem ajaga kaasas ka kirjanduses. [a, 2012] **Ärgem tehke** välja. [n, 2013]

Põhiverbi vormi selline varieerumine näitab, et põhiverbi vorm on liitvormis muutunud väheoluliseks, määravaks saab eitusverbi vorm.

² Näidete järel nurksulgudes on kasutusregistri märgend: a – ajakirjandus, i – ilukirjandus, n – netisuhtlus.

Ühilduv eitusverb imperatiivi ja jussiivi impersonaali olevikus

Nii imperatiivi kui ka jussiivi impersonaali oleviku eitav vorm on normkujul *ärgu tehtagu*, s.o liitvorm, milles impersonaal on markeeritud üksnes põhiverbis.

- (8) Tehtagu Toompeal midagi või **ärgu tehtagu**, see justkui ei huvitagi kedagi. [a, 2009]

Viimaste aastate kõnekeeles aga markeeritakse väga sageli ka eitusverbi, st eitavat abiverbi ühildatakse põhiverbiga tegumoes: *ärdagu tehtagu*. Selliseid näiteid võib leida nii netikommentaaridest kui ka juba trükiajaja-kirjandusest.

- (9) **Ärdagu nähtagu** vastuse peale mõtlemisega vaeva. [a, 2011] **Ärdagu antagu** jah Rüütlile miskit auraha, ei neljanda ega esimese järgu oma. [n, 2001] **Ärdagu pandagu pahaks**, aga mulle tundub, et teemaalgatajal lamp tehnika ehitamisel veidi vähevõitu kogemusi on? [n, 2007]

Sellist ühildumist võib samuti käsitleda eitusverbi rolli suurenemisena grammatilise info kandjana. Tõsi küll, vähemalt esialgu ei ole sellega kaasnenud põhiverbi grammatilist lihtsustumist.

Jussiivi eitav lihtminevik

Eespool vaadeldud jussiivi preteeritum on seni leidnud käsitlemist ja ka grammatika vormitabelisse jõudnud üksnes jaatavana. Kuid nagu nähtub Karl Pajusalu uurimustest (1989, 1996), leidub Karksi murrakus ja mõnes muuski Lõuna-Eesti murrakus näiteid ka eitavate vormide kohta, kus imperatiivi eitusverbi tüvele on liitunud *nud*-partitsiibi tunnus. Murdeanalooogia olemasolu tõttu poleks ehk väga üllatav, kui sellist vormimoodustust leiduks ka ühiskeeles. Ja tõepoolest, ehkki kirjakeele korpustest neid leida ei õnnestunud, andis hulganisti näiteid Google'i otsing 2000. aastate argikasutuse kohta (10).

- (10) **Ärnud** siis **käinud** Ansipi sahrvis moosivargil .. [n, 2013]. No **ärnud toonud** siis, keegi ei käskinud ju! [n, 2012] **Ärnud** siis **kuulutanud** end NSVL õigusjärglaseks. [n, 2011] Kuule, kui sa teadsid palganumbrit mida seal pakutakse **ärnud** siis **võtnud** seda töötasa vastu. [n, 2011]

Ehkki praegu on ilmselt veel natuke vara kirjakeele mõnva kõneviisi ajavormide tabelit eitava lihtminevikuga täiendama hakata, on üsna

tõenäoline, et varem või hiljem seda teha tuleb. See käib vaid personaalivormide kohta, preteeritumi eitavaid impersonaalivorme (*ärdud tehtud*) esialgu veel ei kohta.

Lõpetuseks

Käskiva ja möönva kõneviisi eitussõna *ära* on erinevalt partiklistunud eitussõnast *ei* säilitanud verbi omadused. See avaldub nii morfoloogias, s.o pöördvormide olemasolus, kui ka süntaktiliselt – erinevalt *ei*'st saab *ära* ja põhiverbi vahele panna muid sõnu (vrd **ma ei homme tule – ära homme tule*). Seejuures *ära* (abi)verbilisus pigem kasvab kui kahaneb. Kõnekeeles tekib juurde uusi *ära* grammatilisi vorme, kohati muutub *ära* liitvormi keskseks grammatilisi tunnuseid kandvaks elemendiks, põhiverb aga muutumatuks leksikaalset tähendust kandvaks osiseks. Kui kanda toimunud muutused käskiva ja möönva kõneviisi tabelisse, võiksid viimased välja näha järgmiselt (nurksulgudes on praeguse seisuga veel argised vormid).

Tabel 1. Käskiva kõneviisi vormistik

	JAATAV	EITAV	JAATAV	EITAV
OLEVIK	sa tee ta tehku a) tehkem b) teeme te tehke nad tehku	sa ära tee ta ärgu tehku a) ärgem tehkem b) ärme tee(me) [ärme tehkem, ärgem tee(me), ärgem tehke] te ärge tehke nad ärgu tehku	tehtagu	ärgu tehtagu [ärdagu tehtagu]

Tabel 2. Möönva kõneviisi vormistik

	PERSONAAL		IMPERSONAAL	
	JAATAV	EITAV	JAATAV	EITAV
OLEVIK	ma/sa/ta/me/te/nad tehku	ma/sa/ta/me/te/nad ärgu tehku	tehtagu	ärgu tehtagu [~ ärdagu tehtagu]
LIHT- MINEVIK	–/sa/ta/–/te/nad teinud	[–/sa/ta/–/te/nad ärnud teinud]	tehtud	–
TÄIS- MINEVIK	ma/sa/ta/me/te/nad olgu teinud	ma/sa/ta/me/te/nad ärgu olgu teinud	olgu tehtud	ärgu olgu tehtud

Kirjandus

- Bybee jt 1994** = Joan Bybee, Revere Perkins, William Pagliuca. The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- EKG I 1995** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- EKK 2007** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Mati 2002**. Does the Estonian have the jussive? – *Linguistica Uralica* XXXVIII (2), 110–117.
- Erelt, Mati 2009**. Prospektiiv ja retrospektiiv eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54 (2008). Peatoimetaja Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 44–53.
- Erelt, Mati 2013**. Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Õeldis. (= Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 4.) Tartu.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 2004**. Grammar and pragmatics: Changes in the paradigm of the Estonian imperative. – *Linguistica Uralica* 45 (3), 161–178.
- Hrakovski 1992** = Виктор С. Храковский (отв. ред.). Типология императивных конструкций. Российская академия наук. Санкт-Петербург: Наука.
- Muižniece jt 1999** = Liena Muižniece, Helle Metslang, Karl Pajusalu. Past participle finitization in Estonian and Latvian. – *Estonian: Typological Studies III*. Ed. Mati Erelt. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 11.) Tartu, 128–157.
- Mägiste, Julius 1976**. Viron imperatiivin preteriti. – *Virittäjä* 70 (1), 48–51.
- Pajusalu, Karl 1989**. Suhtlustaotlused inimkeelt muutmas. – *Keel ja Kirjandus* 3, 142–149.
- Pajusalu, Karl 1996**. Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. (= Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54.) Turku.
- Rajandi, Henno 1999**. Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 3.) Tallinn. Käsikirjalise kandidaadiväitekirja (1968) trükk.
- Roos, Aarand 1982**. Imperatiivi *mina*-vormist ja optatiivist. – *Finsk-ugriska småskrifter* 5. Lund, 3–13.
- Saareste, Andrus 1952**. Kaunis emakeel. [I], Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

- Sivers, Fanny de 1969.** Analyse grammaticale de l'estonien parlé. Clermont-Ferrand.
- Valgma, Johannes, Nikolai Remmel 1968.** Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Valgus.
- Viitso, Tiit-Rein 1976.** Eesti muutkondade süsteemist. – Keel ja Kirjandus 3, 148–162.

Concerning the forms of prohibitive speech

Mati Erelt

In spoken Estonian, the negative auxiliary verb of the imperative and jussive moods *ära* is developing into the element carrying the principal grammatical markers of negative verb forms. It is evidenced by the use of the unmarked form of the main verb in the first person plural of the imperative, especially in the indicative-like imperative (*ärme tee* 'let's not do (sth)'), but to some extent already in the *gem-* ~ *kem-*imperative (*ärgem unusta* 'let's not forget (about sth)'); other indications of this development are agreement of the negative auxiliary verb in the present imperative and jussive impersonal (*ärdagu tehtagu* 'may they not do (sth)'), and the emergence of the negative preterite in the jussive (*ärnud teinud* 'may he not have done (sth)').

Keywords: imperative, jussive, negative

Mati Erelt
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–413
51014 Tartu
mati.erelt@ut.ee